

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Frida Wester

Vad gör vi med de otillräkneliga?

En rättshistorisk studie av synen på straffansvar och påföljdsreglering för psykiskt störda lagöverträdare

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Sverker Jönsson

Termin: VT 2016

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	3
FÖRORD	5
FÖRKORTNINGAR	6
1 INLEDNING	7
1.1 Introduktion	7
1.2 Syfte och frågeställningar	8
1.3 Avgränsningar	8
1.4 Perspektiv och metod	9
1.5 Forskningsläge	9
1.6 Material	10
1.7 Disposition	10
2 GÄLLANDE RÄTT	12
2.1 Brottsbegreppet och de allmänna ansvarsförutsättningarna	12
2.2 Olika ansvarsmodeller	12
2.3 Straffrättsliga principer i svensk rätt	13
2.4 Särbehandlingen av psykiskt störda lagöverträdare	13
3 STRAFFRÄTTSVETENSKAPENS OLIKA SKOLOR	15
3.1 Aristoteles och ansvarsförutsättningarnas ursprung	15
3.2 Den klassiska skolan	15
3.3 Den positiva skolan	17
3.4 Den sociologiska skolan	18
4 SKOLORNAS PÅVERKAN PÅ SVENSK STRAFFLAGSTIFTNING	20
4.1 1864 års strafflag	20
4.2 1962 års brottsbalk	21

5	SOU 2012:17	24
5.1	Betänkandets syfte och bakgrund	24
5.2	Förslag om krav på tillräknelighet för straffansvar	24
5.2.1	Starkare genomslag för skuldprincipen	25
5.2.2	Undvikande av intressekonflikter	26
5.2.3	Straffrättsliga grundprinciper	26
5.3	Förslag om särskilda skyddsåtgärder	27
5.3.1	Behovet av samhällsskydd	28
6	ANALYS OCH SLUTSATSER	29
6.1	Skolornas påverkan på svensk strafflagstiftning	29
6.1.1	1864 års strafflag	29
6.1.2	1962 års brottsbalk	30
6.1.3	Sammanfattande slutsatser	30
6.2	Synen på ansvar, påföljd och psykisk störning idag	30
6.2.1	Förslaget om ett krav på tillräknelighet för straffansvar	31
6.2.2	Förslaget om särskilda skyddsåtgärder	32
6.2.3	Sammanfattande slutsatser	32
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	34

Summary

The purpose of this essay is to investigate and illustrate how the legal status of mentally disordered offenders has differed over time under Swedish law.

Specifically, the focus is to investigate how the different dominant schools of the discipline *criminal jurisprudence* have influenced the legislation with respect to criminal liability and choice of penalty regarding mentally disordered offenders in the Swedish penal codes created in 1864 and 1962. In addition, the purpose is to investigate which of the ideas expressed by the different schools of criminal jurisprudence that can be found in today's proposals of the report *SOU 2012:17* with regard to modification of the legislation in respect of mentally disordered offenders. I thereby aim to illustrate which ones of the schools' ideologies that characterize the modern opinion on mentally disordered offenders' legal status.

The essay is written with a historically and evolutionary perspective on the constantly debated, and yet still relevant, dilemma whether mentally disordered offenders at all should be held responsible for their crimes, and if so, which form of penalty should be imposed.

It is possible to discern two dominant schools of criminal jurisprudence with different ideologies that historically have minted the criminal debate, and the process of renewing the legislation in respect of the criminal liability, and the choice of penalty in Sweden. These schools developed in Europe during the 19th and 20th centuries, and they engaged in different opinions about the conditions of criminal liability, and the motives behind penalties. When these schools spread to Sweden, they found devotees who came to represent their ideologies in the Swedish criminal debate, upon which they came to influence the process of renewing the criminal legislation during the 19th and 20th centuries.

An important conclusion in the essay is that all the different schools of criminal jurisprudence have had significant influence on the formation of criminal liability, as well as the regulation of penalties in both the Swedish penal codes, created in 1864 and in 1962. However, they have each dominated the criminal debate and influenced the legislation in different periods. Another conclusion in the essay, is that the schools' different ideas regarding the

definition of criminal liability, and the motive for penalties can explain the crucial differences in these aspects visible when comparing the two above mentioned Swedish penal codes.

The schools different ideas in this regard can be discernible also in the report *SOU 2012:17* on closer inspection of the proposals regarding modification of the legislation in respect of mentally disordered offenders. In the essay, the proposal aiming for *accountability* as a necessary condition for criminal liability, as well as the proposal aiming for specific *protective measures* against reoffending, are rigorously evaluated.

The aim to illustrate which one of the schools ideologies that characterize the modern opinion on mentally disordered offenders legal status is fulfilled by reviewing the reasoning, and the arguments, that the investigators claim supporting the proposals, and putting these into the evolutionary perspective as framed in the essay.

To summarize, the conclusions in this regard, the proposal aiming for *accountability* as a necessary condition for criminal liability, indicate that it is based on ideas formed by the classical, original school of criminal jurisprudence, whereas the proposal aiming for specific *protective measures* against reoffending, seems to be based on ideas formed by the modern, so called positive school. In conclusion, ideas from both schools can be found in the modern view on mentally disordered offenders legal status.

Sammanfattning

Uppsatsens syfte är att belysa hur psykiskt störda lagöverträdarens straffrättsliga ställning förändrats över tid.

Framställningen fokuserar på att studera hur de straffrättsvetenskapliga skolornas ideologiska synsätt påverkat den svenska lagregleringen avseende straffansvar och påföljder för denna grupp i 1864 års strafflag och 1962 års brottsbalk. Därutöver undersöks vilka av skolornas idéer som kommer till uttryck i betänkandet SOU 2012:17 och därmed kan sägas prägla synen på straffrättsligt ansvar och påföljd vid psykisk störning idag. Uppsatsen anlägger såväl ett rättshistoriskt som ett rättsutvecklingsperspektiv på den historiskt sett ständigt omdebatterade, och än idag aktuella, frågan om psykiskt störda lagöverträdare överhuvudtaget bör hållas straffrättsligt ansvariga och vilken brottspåföljd som i sådant fall ska utdömas.

Det går att urskilja två dominerande straffrättsvetenskapliga skolor med olikartade ideologiska ståndpunkter som historiskt sett präglat debatten och arbetet med strafflagstiftningen avseende denna fråga i Sverige. Dessa skolor, eller inriktningar, av straffrättsvetenskapen växte fram under 1800-talets respektive 1900-talets början. De utvecklades i Europa och sysselsatte sig främst med frågor om hur straffansvaret skulle definieras och brottspåföljder motiveras. När skolorna spreds till Sverige och fick anhängare även här kom dessa att företräda skolornas idéer och synsätt i den svenska straffrättsdebatten, varpå de fick inverkan på arbetet med att reformera strafflagstiftningen.

Uppsatsen kommer till slutsatsen att de straffrättsvetenskapliga skolorna haft betydande påverkan på utformningen av straffansvar och påföljdsreglering i både strafflagen och brottsbalken. Avgörande faktorer för de stora skillnaderna i lagarnas utformning av ansvar och straffrättsliga påföljder konstateras vara att de respektive skolorna dominerat den svenska straffrättsliga debatten under olika tidsperioder samt deras mycket olikartade synsätt både ifråga om hur straffansvaret ska definieras och motiven för straffrättsliga påföljder.

Skolornas olikartade idéer kring straffansvar och påföljdsmotiv konstateras efter närmare studier av betänkandet SOU 2012:17 även kunna spåras i dess

nutida förslag till förändrad strafflagstiftning för psykiskt störda lagöverträdare. I uppsatsen studeras förslagen om återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit, dvs. krav på grundläggande ansvarsförmåga hos gärningsmannen, som ytterligare straffrättslig ansvarsförutsättning samt särskilda skyddsåtgärder för att tillgodose behovet av samhällsskydd mot risken för framtida brottslighet begången av gärningsmän som förklarats otillräkneliga.

Avseende uppsatsens syfte att studera vilka av skolornas ideologier som kan sägas präglade synen på straffrättsligt ansvar och påföljd för psykiskt störda lagöverträdare idag konstateras utredarnas argument och resonemang bakom dessa förslag kunna ge viktig vägledning. Efter att ha redogjort för dessa sätts förslagen in i ett rättshistoriskt och ideologiskt perspektiv och ett par sammanfattande slutsatser dras.

Sammanfattningsvis konstaterar jag att förslaget om återinförande av ett tillräknelighetskriterium ger stöd för slutsatsen att vi idag gått ifrån den positiva skolans syn på straffansvar vid psykisk störning, vilken var förhärskande vid brottsbalkens tillkomst, till förmån för en återgång till den klassiska skolans idéer i detta avseende. Förslaget om särskilda skyddsåtgärder visar dock på att den positiva skolans idé om samhällsskydd som överordnat straffrättsligt intresse fortfarande idag är av stor betydelse. Utredarnas betoning av såväl *samhällsskydd* som behovet av en *etisk och rättfärdig ansvarsprövning* så som principiella intressen för straffrättslig lagstiftning avseende psykiskt störda lagöverträdare ger stöd för slutsatsen att synen på ansvar och påföljd idag präglas av idéer från både den klassiska och den positiva skolan.

Förord

Först och främst vill jag tacka min handledare Sverker Jönsson för värdefulla idéer och synpunkter i samband med författandet av denna uppsats.

Jag vill också ta tillfället i akt att uppmärksamma några personer vars stöd varit av stort värde för mig, såväl vid skrivandet av uppsatsen som under resten av mina första tre år på juristprogrammet.

Tack snälla Erik, mamma och pappa för korrekturläsning, uppmuntrande ord och er konstanta uppbackning.

Ett stort tack också till min Filip, för din uppmuntran och för att du alltid visar engagemang och intresse för mina studier.

Lund, 24 maj 2016.

Frida Wester

Förkortningar

BrB	Brottsbalk (1962:700)
SOU	Statens offentliga utredningar
Prop.	Proposition
Strafflagen	1864 års strafflag

1 Inledning

1.1 Introduktion

Frågor rörande den straffrättsliga hanteringen av psykiskt störda gärningsmän hör till de mest komplexa inom rättsområdet. Bekymren kretsar kring svårigheter att bedöma dessa personers faktiska förmåga att följa lagen och därmed i vilken mån straffansvar och brottspåföljd för deras gärningar kan rättfärdigas. Därutöver krävs etiskt svåra överväganden av huruvida intresset av skydd mot fortsatt brottslighet ska tillåtas påverka den straffrättsliga hanteringen av dessa gärningsmän.¹

Ovanstående frågor har under de senaste seklen varit föremål för ständig debatt och ståndpunkterna har skiftat drastiskt.

Under 1800-talet var den dominerande inställningen att psykiskt störda gärningsmän i likhet med barn skulle undantas från straffansvar och påföljd eftersom de ansågs sakna förutsättningar för att kunna ta ansvar för sitt handlande.² Under 1900-talet övergavs idén om straffrihet för denna grupp. Alla brott skulle bemötas med straffrättsliga reaktioner oavsett gärningsmannens psykiska tillstånd.³

Än idag är frågan om den straffrättsliga hanteringen av psykiskt störda lagöverträdare högst aktuell och kritik har länge riktats mot den nuvarande ansvarsmodellen.⁴ Motståndet mot denna bottnar i att den som begår brott till följd av en allvarlig psykisk störning inte särbehandlas i ansvarshänseende utan blir föremål för brottspåföljd och därmed riskerar att skuldbeläggas på samma sätt som fullt friska gärningsmän. Detta faktum ringar in mycket av den problematik som uppsatsen kretsar kring och är en konsekvens av den nuvarande svenska straffrättsliga ansvarsmodellen.⁵

¹ SOU 2012:17 s. 520, 538 f.

² Qvarsell (1993) s. 42.

³ Qvarsell (1993) s. 73.

⁴ Se exempelvis Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 65; SOU 2012:17 s. 504 ff.

⁵ Jareborg och Zila (2014) s. 18 f.

1.2 Syfte och frågeställningar

Uppsatsens övergripande syfte är att belysa hur psykiskt störda lagöverträdarens straffrättsliga ställning förändrats över tid. Detta ska ske genom att studera hur de straffrättsvetenskapliga skolornas ideologiska synsätt påverkat den svenska lagregleringen av straffansvar och påföljder för denna grupp vid utvalda historiska nedslag. Vidare ska betänkandet SOU 2012:17 sättas in i ett rättshistoriskt sammanhang för att undersöka vilka av skolornas idéer som präglar synen på ansvar och påföljd vid psykisk störning idag.

För att uppnå syftet ska följande frågeställningar besvaras:

- Hur har 1864 års strafflag, respektive 1962 års brottsbalk påverkats av de straffrättsvetenskapliga skolorna gällande utformning av straffansvar samt påföljdsreglering för psykiskt störda lagöverträdare?
- Vilka av skolornas ideologiska synsätt präglar förslagen om förändrad strafflagstiftning för psykiskt störda lagöverträdare i betänkandet SOU 2012:17?

1.3 Avgränsningar

Av utrymmesskäl har ett flertal avgränsningar varit nödvändiga.

Uppsatsens syfte innebär att framställningen fokuserar på ideologiska aspekter av den svenska strafflagstiftningen, varför aspekter av teknisk och praktisk karaktär utelämnats.

Eftersom uppsatsen är av rättshistorisk karaktär redogörs enbart för gällande strafflagstiftning i den mån det är nödvändigt för förståelsen av uppsatsämnet. Däremot studeras förslagen till förändring av gällande lagstiftning i betänkandet SOU 2012:17 mer ingående. På grund av dess omfattning har emellertid avgränsningar också avseende detta varit nödvändiga. Därav studeras endast de två mest centrala förslagen om förändrad strafflagstiftning för psykiskt störda lagöverträdare i uppsatsen. Dessa förslag, om återinförande av ett tillräknelighetsrekvisit och särskilda skyddsåtgärder, har valts ut eftersom de är av störst intresse för uppsatsens syfte. Förslagen behandlas vidare enbart i de avseenden de är av relevans för att kunna besvara frågeställningarna.

Slutligen är uppsatsen tidsmässigt avgränsad och tar sin början under 1800-talet varefter den löper fram till nutid. Eftersom utrymmesbrist omöjliggjort en kronologisk och heltäckande redogörelse för rättsutvecklingen under denna tid har jag använt mig av historiska nedslag för att skildra centrala förändringar i straffrättsvetenskapen och strafflagstiftningen under perioden. Tidpunkterna framgår av frågeställningarna.

1.4 Perspektiv och metod

Eftersom uppsatsen syftar till att studera förändringar i strafflagstiftningen över tid är den skriven ur ett rättshistoriskt perspektiv. Vidare har jag använt mig av ett rättsutvecklingsperspektiv för att belysa hur lagstiftningen förändrats och hur den nuvarande strafflagstiftningen vuxit fram. Min förhoppning med valet av perspektiv är att kunna synliggöra ideologiska förändringsprocesser inom det område uppsatsen undersöker och hur dessa förändringar påverkat lagstiftningens utformning.

För att besvara frågeställningarna och uppfylla uppsatsens syfte har jag använt mig av den rättsdogmatiska metoden. Det innebär att jag använt de vedertagna rättskällorna i den inbördes hierarkiska ordning som rättskälleläran föreskriver vid författandet av uppsatsen.⁶ Uppsatsens syfte har härutöver föranlett användande av en rättshistorisk metod vilket innebär att jag studerat historiska rättskällor i form av äldre lagstiftning samt förarbeten och doktrin som redogör för rättens utveckling inom det valda ämnesområdet.

1.5 Forskningsläge

Att den straffrättsliga hanteringen av psykiskt störda lagöverträdare länge varit föremål för debatt och än idag är en aktuell fråga tydliggörs inte minst genom de tre reformförslag som lagts fram sedan antagandet av brottsbalken år 1962.⁷

Det har forskats och författats en hel del i det ämne som uppsatsen avhandlar. Nuvarande och tidigare gällande strafflagstiftning såväl som straffrättsvetenskapen och dess olika skolor har behandlats ingående i litteratur och doktrin. Några verk vilka varit till särskilt stor hjälp vid författandet av

⁶ Kleineman (2013) s. 21.

⁷ Se SOU 1996:185; SOU 2002:3; SOU 2012:17.

denna uppsats är Roger Qvarsells⁸ bok *Utan vett och vilja* från år 1993 samt Christian Häthéns⁹ bok *Stat och straff*, andra upplagan från år 2014.

Jag har dock inte funnit att någon tidigare behandlat betänkandet SOU 2012:17 ur ett rättshistoriskt perspektiv och därigenom skildrat vilka av de straffrättsvetenskapliga skolornas idéer som tycks präglade den nuvarande synen på straffansvar och påföljdsreglering för psykiskt störda lagöverträdare. I detta avseende är denna uppsats ensam i sitt slag.

1.6 Material

Mot bakgrund av användandet av den rättsdogmatiska metoden är framställningen baserad på lagtext, förarbeten och doktrin. De delar av uppsatsen som består av rättshistorisk redogörelse grundar sig främst på doktrin. Avsnitten om lagstiftningens utformning samt reformförslag bygger på lagtext och förarbeten, varav betänkandet SOU 2012:17 använts i stor utsträckning.¹⁰ Den doktrin som använts har valts utifrån dess förmåga att åskådliggöra rättens utveckling ur ett historiskt och ideologiskt perspektiv.

Vidare har källkritik varit en avgörande faktor för allt materialval. Den rättshistoriska redogörelsen grundar sig därmed på källor och litteratur som ansetts på ett pålitligt sätt återge förhållandena under studerade historiska nedslag. Avgörande faktorer för valet av litteratur har varit författarens bakgrund och skolning, att faktauppgifterna kunnat kontrolleras samt att verken inte författats i syfte att skapa opinion.

Ett par av de litterära verk som använts är skrivna av författare skolade i filosofi, idéhistoria och rättspsykiatri vilket jag ansett vara en fördel med tanke på uppsatsens syfte att skildra ideologiska förändringar i strafflagstiftningen.

1.7 Disposition

Uppsatsens första kapitel ger en introduktion till uppsatsämnet, beskriver syftet och frågeställningarna samt redogör för tillvägagångssättet vid författandet. I kapitel två redogörs för brottsbegreppet, ansvarsförutsättningarna samt den

⁸ Docent i idéhistoria vid Umeå universitet.

⁹ Universitetslektor i rättshistoria vid Lunds universitet.

¹⁰ Kleineman (2013) s. 28.

straffrättsliga särbehandlingen av psykiskt störda lagöverträdare i gällande rätt för att skapa en bättre förståelse för uppsatsämnet och kommande framställning. I kapitel tre beskrivs straffrättsvetenskapens framväxt och olika inriktningar samt redogörs för deras principiella och ideologiska ståndpunkter ifråga om straffansvar och straffrättsliga påföljder. Uppsatsens fjärde kapitel undersöker hur de straffrättsvetenskapliga skolornas olikartade synsätt påverkat och kommit till uttryck i den svenska strafflagstiftningen vid två historiska nedslag. I kapitel fem redogörs för de centrala förslag till förändrad lagstiftning för psykiskt störda lagöverträdare som presenteras i betänkandet SOU 2012:17 samt argumenten bakom dessa. Uppsatsens sjätte och avslutande kapitel består av min analys med tillhörande slutsatser där redogörelserna ifrån de föregående kapitlen används för att besvara uppsatsens frågeställningar och uppfylla dess syfte.

2 Gällande rätt

2.1 Brottsbegreppet och de allmänna ansvarsförutsättningarna

För att en gärning ska utgöra ett *brott* räcker det inte att den motsvarar rekvisiten i en viss straffbestämmelse. Den svenska straffrättsliga modellen kräver att ett antal ytterligare premisser föreligger vilka professor emeritus Nils Jareborg¹¹ kallar för ansvarsförutsättningar och delar in i *rekvisit för otillåten gärning* respektive *rekvisit för personligt ansvar*.

Jareborg systematiserar vidare dessa förutsättningar i ett brottsbegrepp bestående av olika delar, där rekvisiten för personligt ansvar förutsätter dels brottsbeskrivningsenlighet, dels avsaknad av rättfärdigande omständigheter.¹²

Först när dessa båda krav är uppfyllda föreligger en *otillåten gärning* i juridisk mening. För att det ska vara fråga om ett brott krävs emellertid också att rekvisiten för *personligt ansvar* är uppfyllda, del två av brottsbegreppet. De sistnämnda rekvisiten förutsätter dels att gärningsmannen har påvisat skuld i form av uppsåt eller oaktsamhet, dels att det saknas omständigheter som kan ursäktas gärningen.¹³ Således är det först när samtliga ovan nämnda rekvisit kan konstateras vara uppfyllda som det är fråga om ett *brott* i juridisk mening.¹⁴

2.2 Olika ansvarsmodeller

Mot bakgrund av ovan angivna förutsättningar för straffrättsligt ansvar enligt den svenska modellen kan konstateras att denna särskiljer sig från den som råder i majoriteten av världens övriga rättssystem. Skillnaden består i att samtliga av dessa, med undantag för Grönland och ett par av USA:s delstater, i motsats till svensk rätt praktiserar en *tillräknelighetsmodell* för straffansvar.

En sådan modell innebär att *tillräknelighet* uppställs som ett brottsrekvisit och därmed en ytterligare förutsättning för straffansvar utöver Jareborgs ovan beskrivna brottsbegrepp. Termen tillräknelighet är synonym med *grundläggande*

¹¹ Professor emeritus i straffrätt vid Uppsala universitet.

¹² Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 58 f.

¹³ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 64 f.

¹⁴ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 66.

ansvarsförmåga och används för att undanta den som anses avsakna sådan från att drabbas av straffrättsligt ansvar. En gärningsman anses tillräknelig endast om hen haft förmåga till viss *insikt* och *kontroll* över sitt handlande. Den som saknat dessa förmågor anses därmed varken ha begått ett brott eller kunna hållas straffrättsligt ansvarig.¹⁵

En grundtanke bakom tillräknelighetskriteriet som ansvarsförutsättning är att man vill skydda de gärningsmän vars intellektuella förmågor är bristande, till exempel små barn och psykiskt sjuka, från det sociala och moraliska klander som ådömande av straffansvar och brottspåföljd allmänt sett anses innebära.¹⁶ Konsekvensen av att den nuvarande och närmast unika svenska ansvarsmodellen saknar ett tillräknelighetskriterium är att allvarligt psykiskt störda personer på precis samma sätt som fullt friska gärningsmän hålls straffrättsligt ansvariga och ådöms påföljd för brott, dock med en presumtion emot påföljdsvalet fängelse.¹⁷

2.3 Straffrättsliga principer i svensk rätt

Konformitetsprincipen utgör en för straffrätten fundamental princip, vars essens är att ansvar och påföljd för brott inte får drabba den som saknat tillfälle och förmåga att följa lagen.¹⁸

Skuldprincipen stadgar att brott och straffrättsligt ansvar förutsätter att gärningsmannen uppvisat skuld. I praktiken görs därför ansvarsprövningen utifrån skuldformerna uppsåt och oaktsamhet.¹⁹ Sammanfattningsvis innebär principen att endast den som kunnat rå för sin gärning och påverka sitt handlande får hållas ansvarig och bestraffas.²⁰

2.4 Särbehandlingen av psykiskt störda lagöverträdare

Sedan brottsbalken²¹ (1962:700) trätt i kraft år 1965 särbehandlas inte längre psykiskt störda lagöverträdare i ansvarshänseende, utan enbart vid påföljdsvalet. Den centrala lagregleringen i detta avseende återfinns i 30 kap. 6 § samt i 31

¹⁵ Radovic och Anckarsäter (2009) s. 9; Jareborg och Zila (2014) s. 18 f.

¹⁶ Levander (2004) s. 554 f.

¹⁷ Jareborg och Zila (2014) s. 18 f.

¹⁸ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 48.

¹⁹ Asp, Ulväng och Jareborg (2013) s. 269 ff.

²⁰ SOU 2012:17 s. 522.

²¹ Fortsättningsvis benämnd BrB.

kap. 3 § BrB. Av 30 kap. 6 § 1 st. BrB framgår en presumtion emot påföljdsvalet fängelse vid brott begånget under påverkan av en allvarlig psykisk störning, samt de synnerliga skäl vilka kan bryta densamma.

År 2008 gjordes den senaste reformen av särregleringen för psykiskt störda lagöverträdare. Den innebar att det som tidigare varit ett absolut fängelseförbud för denna grupp av gärningsmän förlorade sin ovillkorliga karaktär och ändrades till att enbart utgöra en *presumtion* emot påföljdsvalet fängelse. Gällande rätt är således resultatet av denna reform, vilken motiverades utifrån ett behov av ökad flexibilitet vid påföljdsvalet.²² 30 kap. 6 § 2 st. BrB stadgar dock ett fortsatt absolut förbud mot att döma de allra mest psykiskt störda lagöverträdarna till fängelse. Här framgår också att tillräknelighetskriteriet idag lever kvar i påföljdsledet, såsom gränsdragningskriterium för tillämpligheten av detta fängelseförbud.²³

Förutsättningarna för att bestämma påföljden till rättspsykiatrisk vård framgår av 31 kap. 3 § BrB. Utöver att gärningsmannen vid domstillfället måste lida av en allvarlig psykisk störning krävs ett brott av viss svårhetsgrad samt att frihetsberövande tvångsvård kan anses påkallat.²⁴

²² Prop. 2007/08:97 s. 14.

²³ Radovic och Anckarsäter (2009) s. 10.

²⁴ Jareborg och Zila (2014) s. 52 f.

3 Straffrättsvetenskapens olika skolor

3.1 Aristoteles och ansvarsförutsättningarnas ursprung

Ursprunget till idén om att straffansvar måste kräva uppfyllande av vissa kriterier kan härledas till filosofen Aristoteles under antikens Grekland och hans moralfilosofiska synsätt på den juridiska ansvarigheten. Hans resonemang innebar att en person bara kunde hållas moraliskt ansvarig och skuldbeläggas förutsatt att denne utfört en *frivillig handling*. Därmed krävdes att handlandet utförts med *fri vilja*, och att gärningsmannen haft viss *insikt* om sitt agerande samt dess effekter.²⁵

Aristoteles filosofi innebar således att det straffrättsliga ansvaret ansågs grunda sig på människans *moraliska ansvar*, och att *förnuft* och *fri vilja* utgjorde kriterierna för juridisk ansvarighet och bestraffning. Barn och psykiskt störda lagöverträdare ansågs avsakna det förnuft som enligt Aristoteles måste krävas för att kunna skuldbelägga en person och de undantogs därför från straffansvar.²⁶ Aristoteles filosofi om straffansvar fick betydelse långt efter hans livstid, inte minst för den första inriktningen inom straffrättsvetenskapen.

3.2 Den klassiska skolan

Under 1800-talets början utvecklades en *straffrättsvetenskap* i Europa som senare kom att förgrenas i olika skolor. Straffrättsvetenskapsmännen gav under denna tidsperiod straffrätten en mer filosofisk grund än tidigare. Man argumenterade kring straffansvarets utformning och syftet med brottspåföljderna utifrån olika ideologiska strömningar, varav upplysningens ideal fick särskilt stor inverkan på den första generationen av straffrättsvetenskapsmän.²⁷

Upplysningsfilosoferna förespråkade att rätten skulle genomsyras av egalitet, förutsebarhet och proportionalitet, idéer som därmed kom att utgöra grunden för

²⁵ Radovic och Anckarsäter (2009) s. 20 f.

²⁶ Qvarsell (1993) s. 15.

²⁷ Häthén (2014) s. 181 f.

straffrättsvetenskapens första inriktning.²⁸ Dess benämning blev den *klassiska skolan* och några karaktäristiska drag var tilltron till människan såsom en rationell varelse, innehavare av ett *förnuft* och en *fri vilja*. De två sistnämnda egenskaperna utgjorde fundamentet för skolans synsätt ifråga om straffansvar och straffrättsliga reaktioner då de ansågs utgöra nödvändiga förutsättningar för människans förmåga att kunna styra och ta ansvar för sitt handlande.²⁹ Därmed ansåg man innehavet av dessa attribut också vara nödvändigt för att kunna hålla en person straffrättsligt ansvarig för sitt agerande. Man byggde således vidare på Aristoteles filosofi om moraliskt ansvar som förutsättning för straffansvar.

Genom tilltron till människans förnuft och fria vilja ansåg man henne som utgångspunkt kunna välja att handla i enlighet med lagen eller att bryta mot den. En gärningsman som valde det sistnämnda förtjänade att skuldbeläggas och bestraffas. Inom den klassiska skolan insåg man dock, likt Aristoteles, att vissa personkategorier saknade de grundläggande förutsättningarna för att kunna agera förnuftsstyrt och därmed ta ansvar för sina handlingar. Man skapade därför en principiellt viktig skiljelinje ifråga om straffansvaret, där barn och psykiskt störda gärningsmän undantogs till följd av brister i förnuft och den fria viljan. Den klassiska skolan grundade härmed en tillräknelighetsmodell för straffansvar.³⁰

Straffteoretiskt sett präglades den klassiska skolan av de absoluta straffideologierna, då motivet för bestraffning ansågs vara vedergällning och rättvisa. Den gärningsman som var innehavare av de grundläggande ansvarsförutsättningarna och handlade lagstridigt förtjänade att klandras genom bestraffning.³¹ Med detta synsätt gav straffet uttryck för den moraliska skuld som gärningsmannen ådragit sig, och syftade till att möjliggöra för den skyldige att sona densamma.³²

Vidare präglades den klassiska skolans idéer om påföljdsregleringen av upplysningsfilosofernas krav på straffrättslig lagstiftning. Särskilt viktiga ansågs proportionalitetsprincipen och likhetsprincipen vara. Proportionalitetsprincipen grundlade idén om att straffet skulle stå i överensstämmelse med brottets

²⁸ Häthén (1990) s. 61 f.

²⁹ SOU 2002:3 s. 164 f.

³⁰ Qvarsell (1993) s. 42.

³¹ Jareborg och Zila (2014) s. 63.

³² Qvarsell (1993) s. 42.

svårhetsgrad. Härmed ansågs det vara den brottsliga gärningen och dess straffvärde som skulle avgöra valet av brottspåföljd. Likhetsprincipen krävde att lika brott skulle resultera i samma straff. Någon hänsyn till den enskilde brottslingen i påföljdsvalet skulle därmed inte tas.³³

3.3 Den positiva skolan

Under 1800-talets andra hälft utvecklades ytterligare en skola inom straffrättsvetenskapen, präglad av dåtidens medicinska och vetenskapliga frammarsch. Benämningen blev den *positiva skolan* och dess kännetecken var tilltron till determinismen och att brottsligheten var förutbestämd. Skolans upphovsman, läkaren Cesare Lombroso, hävdade en biologisk förklaring bakom brottsligheten genom en teori om den förutbestämda brottslingen.³⁴

Den positiva skolan fick dock sitt egentliga genomslag först efter att Lombrosos lärjunge Enrico Ferri bearbetat hans något extrema teori. Eftersom skolan präglades av en deterministisk människosyn förkastades den klassiska skolans moralfilosofiska teori om straffansvar och skuld. Likaså förkastades dess idé om att människan kunde styra över sitt handlande utifrån förnuftet och den fria viljan.³⁵

Inom den positiva skolan utvecklade man därför en alternativ teori vilken gick ut på att den juridiska ansvarigheten skulle definieras *socialt* istället för moraliskt. Detta socialt definierade ansvarsbegrepp utgick från att alla medlemmar av samhället per automatik bar ett socialt ansvar, mot vilket den som begick en otillåten gärning bröt. Den straffrättsliga ansvarigheten grundade sig därmed på samhällsmedlemskapet istället för på tillräkneligheten. Då lagbrottet rättfärdigade bestraffning av förbrytaren på grundval av det sociala ansvaret, oberoende av gärningsmannens intellektuella och viljemässiga förmågor, saknade den positiva skolan anledning att undanta psykiskt störda lagöverträdare från straffansvar.³⁶

Under Ferris ledning betonade skolan brottsligheten såsom ett samhällshot och fokuserade på hur den skulle kunna förebyggas. Brottet ansågs vara en

³³ Häthén (1990) s. 62.

³⁴ Sarnecki (2010) s. 29.

³⁵ Qvarsell (1993) s. 54.

³⁶ Qvarsell (1993) s. 52 ff.

indikation på förbrytarens farlighet och staten skulle ges möjligheter att skydda samhället genom individualpreventiva sanktioner och förebyggande skyddsåtgärder. Samhällsskyddet var ett överordnat intresse inom den positiva skolan, vilket syns i idéerna om utformningen av straffsystemet och dess sanktioner.³⁷

I och med att den positiva straffrättsvetenskapen ansåg brottsligheten utgöra ett samhällshot och fokuserade på hur de farliga förbrytarna bäst skulle oskadliggöras innebar skolans framväxt en förskjutning i fokus vid påföljdsvalet. Man gick ifrån den klassiska skolans betoning av *brottet, dess förkastlighet* och *skulden* såsom avgörande för straffet till att betona *brottslingens person*.³⁸ Detta skifte blev centralt ur bestraffningsideologisk synpunkt, där betoningen av individualprevention och oskadliggörande innebar att den positiva skolan förespråkade en relativ straffteori.³⁹

Eftersom man förkastat den klassiska skolans teori om moraliskt ansvar syftade straffet nu varken till vedergällning eller sonande av skuld. Då de straffrättsliga reaktionerna enligt den positiva skolan istället motiverades av målsättningen att stävja och förebygga det hot som brottsligheten utgjorde ansågs det problematiskt att termen *straff* var så starkt förknippad med moralisk skuld. För att markera den nya inställningen ifråga om de straffrättsliga reaktionernas syfte ersatte man därför termen *straff* med *påföljd* eller *sanktion*. Påföljdsvalet skulle därmed utgå ifrån *brottslingen*, dennes farlighet och vårdbehov istället för den brottsliga gärningen och skulden.⁴⁰

3.4 Den sociologiska skolan

Under slutet av 1800-talet utvecklades en tredje gren av straffrättsvetenskapen, vilken förklarade brottsligheten som ett socialt fenomen. Brottslighetens orsak ansågs bestå i samhälleliga missförhållanden snarare än tillkortakommanden hos individen. Denna inriktning kom att kallas för den *sociologiska* eller *moderna skolan*.⁴¹ I likhet med den positiva skolan menade man att brottsligheten måste

³⁷ Häthén (1990) s. 70 f.

³⁸ Qvarsell (1993) s. 41.

³⁹ Jareborg och Zila (2014) s. 63.

⁴⁰ SOU 2002:3 s. 165; Häthén (1990) s. 70 f.

⁴¹ Qvarsell (1993) s. 70.

bekämpas och återfallsförbrytare förhindras. Däremot förespråkade den sociologiska skolan att detta skulle åstadkommas genom förebyggande arbete samt sociala och politiska instrument.⁴²

Bestrafningen och påföljdsvalet syftade till att bekämpa brottsligheten genom avskräckning och oskadliggörande av förbrytarna. Straffrättsprofessorn Franz von Liszt, en av den sociologiska skolans starkaste företrädare, betonade även vikten av en kriminalpolitik som genom sociala och politiska insatser skulle kunna omintetgöra kriminaliteten.⁴³

⁴² Häthén (2014) s. 190 f.

⁴³ Qvarsell (1993) s. 74.

4 Skolornas påverkan på svensk strafflagstiftning

4.1 1864 års strafflag

År 1810/11 tillsattes en lagkommitté med uppdrag att modernisera den dåvarande svenska strafflagstiftningen från år 1734. I samband med detta arbete utvecklades en straffrättsvetenskap också i Sverige.⁴⁴

Då första halvan av 1800-talet som bekant dominerades av den klassiska skolans framväxt i Europa kom dess ideologiska synsätt och moralfilosofiska ansvarsteori att få inverkan på lagstiftningsarbetet i Sverige.⁴⁵ 1864 års strafflag, vilken blev resultatet av lagkommitténs arbete, stadgade att en gärning som begåtts av den som var *afvita*, dvs. *otillräknelig*, eller *saknade förståndets bruk* skulle vara strafflös. Detsamma gällde en gärning som begåtts under grav *sinnnesförvirring* utan gärningsmannens egen förskyllan. Dessa stadganden ger uttryck för ställningstagandet att psykiskt störda lagöverträdare förtjänade att särbehandlas i straffrättsligt hänseende och visar på att ansvaret konstruerats utifrån en tillräknelighetsmodell i 1864 års strafflag.⁴⁶

I enlighet med skolans människosyn och teori om moraliskt ansvar var det den fria viljan och förnuftet som drog skiljelinjen ifråga om vilka gärningsmän som fick skuldbeläggas och drabbas av straffansvar. Lagstiftningen betonar särskilt kriteriet om *förståndets bruk*. Avsaknad av fri vilja och förnuft vid brottstillfället utgjorde kriterierna för att undanta otillräkneliga gärningsmän, till vilka de psykiskt störda hänfördes, från ansvar och bestraffning under 1864 års lag.⁴⁷

⁴⁴ Häthén (2014) s. 207 f.

⁴⁵ Se kapitel 3.2.

⁴⁶ Qvarsell (1993) s. 102 f.

⁴⁷ Qvarsell (1993) s. 102 f.

4.2 1962 års brottsbalk

I takt med den positiva skolans ideologiska frammarsch mot slutet av 1800-talet kom även den att spridas till Sverige och påverka den straffrättsvetenskapliga debatten. Runt sekelskiftet började den klassiska skolans ideologiska synsätt och tillräknelighetsmodellen i 1864 års strafflag därmed att kritiseras och förlora mark till förespråkare för den positiva skolan.

Olof Kinberg, en frontfigur inom den växande rättspsykiatrin under tidigt 1900-tal, intog en av de mest kritiska rösterna emot det rådande straffrättsliga ansvarsbegreppet. Han uttryckte stark pessimism ifråga om den klassiska skolans moraliska ansvarsteori i sina verk. Kinberg var inspirerad av den positiva skolan och hävdade att idén om tillräknelighet som ansvarsförutsättning var oduglig. Detta eftersom han motsatte sig att vissa sinnestillstånd skulle kunna upphäva den straffrättsliga ansvarigheten.⁴⁸

Kinberg argumenterade för en förändring av strafflagstiftningen i linje med den positiva skolans ideologi. Ett socialt definierat ansvarsbegrepp skulle ersätta strafflagens tillräknelighetskriterier och straffet skulle syfta till prevention av brottsligheten istället för att sona den skuld som den moraliska ansvarsteorin ansåg brottet ge upphov till. Påföljdsvalet skulle styras utifrån gärningsmannens vårdbehov och farlighet.⁴⁹

Johan Thyrén var en annan viktig gestalt i strafflagstiftningens ideologiska förändringsprocess i början av 1900-talet. Han arbetade med att utforma ett förslag till ny strafflag i linje med den sociologiska skolans synsätt. Thyrén hävdade att straffet skulle syfta till samhällsskydd, och tog avstånd från den klassiska skolans idé om straffets vedergällande funktion. Det eftersträvarsvärda samhällsskyddet skulle uppnås genom straff som avskräckte eller oskadliggjorde förbrytarna i enlighet med den sociologiska skolans idéer. För att uppnå målsättningen om att bekämpa brottsligheten förespråkade Thyrén också skolans idé om att den straffrättsliga reaktionen skulle differentieras utifrån brottslingens person. Den kategori lagöverträdare som ansågs otillräkneliga under den dåvarande strafflagens kriterier skulle hållas ansvariga och dömas, men inte till straff utan till påföljd i form av psykiatrisk vård. Thyréns ideologiska synsätt och

⁴⁸ Svennerlind (2009) s. 70 ff.; se Kinberg (1930) s. 32.

⁴⁹ Svennerlind (2009) s. 70 ff.

arbete präglades starkt av den sociologiska skolans ledord som samhällsskydd och individualprevention. Därmed fick skolans idéer påverkan på processen att ta fram ny strafflagstiftning. Trots refusering av det förslag som han lade fram år 1923 kom Thyréns ideologiska åskådning att ha stor inverkan på straffrätten under 1900-talets första decennier.⁵⁰

Den dominerande roll som Thyrén haft för arbetet med en reformerad strafflagstiftning kom sedan att övergå till *Karl Schlyter* som blev justitieminister år 1932. Han tog Kinberg, vars åsikter han delade, till hjälp i arbetet för ny strafflagstiftning. Kinbergs motstånd mot den klassiska skolans synsätt och strafflagens tillräknelighetsmodell kom därmed att fortsätta påverka lagstiftningsarbetet under Schlyters ledning.

Även de av Thyrén utarbetade straffrättsliga principerna kom att utgöra grund för Schlyters kriminalpolitiska program.⁵¹ Centralt i detta var åsikten att den klassiska skolans straffrättsliga ideologi ansågs ha spelat ut sin roll och skulle överges till förmån för de senare skolornas tankesätt. Straffsystemet skulle därmed varken syfta till vedergällning eller sonande av skuld utan till samhällsskydd och individualprevention. Vidare skulle brottsligheten bekämpas genom förebyggande åtgärder och anpassning av de straffrättsliga reaktionerna utefter brottslingen.⁵²

När strafflagberedningen presenterade sitt förslag till ny strafflag, SOU 1956:55, döpte man lagen till skyddslag för att visa på det fundamentalt förändrade synsätt på straffansvar och påföljdsreglering som förslaget grundade sig på i jämförelse med den rådande strafflagstiftningen.⁵³ Grundidén var nämligen att förbrytarna inte skulle *straffas* i ordets ursprungliga, skuldtyngda bemärkelse utan att straffrättsliga sanktioner skulle syfta till att *skydda* samhället och bekämpa brottsligheten genom prevention. Influenserna från den positiva skolan innebar därmed att förslaget grundades på ett utbyte av begreppet *straff* mot *påföljd*. Eftersom lagförslaget gick ifrån den klassiska skolans synsätt om att straffet gav uttryck för moralisk skuld och klander ansågs det saknas skäl att särbehandla de psykiskt störda lagöverträdarna i ansvarshänseende.

⁵⁰ Qvarsell (1993) s. 213 f.

⁵¹ Qvarsell (1993) s. 306 ff.

⁵² Qvarsell (1993) s. 309.

⁵³ Qvarsell (1993) s. 330.

Förslaget hade utformats efter den positiva skolans idé om att alla brott, oavsett gärningsmannens psykiska tillstånd, skulle bemötas med en straffrättslig reaktion i form av påföljd och att påföljdsvalet skulle anpassas efter gärningsmannens personliga förutsättningar för att effektivt verka individualpreventivt. Konsekvensen för gruppen psykiskt störda lagöverträdare, som under 1864 års strafflag förklarats otillräkneliga och straffria, blev att de skulle dömas till ansvar och påföljd för brott precis som alla andra. De skulle dock fortsatt vara föremål för viss särbehandling avseende påföljdsvalet. Som utgångspunkt skulle de dömas till vård och inte till fängelse. Brottsbalken präglades därmed av en behandlingssideologi, vars idé var att behandling var mer effektivt ifråga om brottsprevention än bestraffning.⁵⁴

Lagförslaget antogs men namnet blev *brottsbalk* istället för skyddslag. Antagandet lade därmed grunden för vår nuvarande och närmast unika straffrättsliga ansvarsmodell.⁵⁵

⁵⁴ Lidberg och Wiklund (2004) s. 26; SOU 2002:3 s. 166.

⁵⁵ Qvarsell (1993) s. 330 f.

5 SOU 2012:17

5.1 Betänkandets syfte och bakgrund

Efter brottsbalkens ikraftträdande år 1965 fortsatte diskussionen om den straffrättsliga hanteringen av psykiskt störda lagöverträdare och kritik riktades både mot ansvarsmodellen och påföljdsregleringen. Inte mindre än tre betänkanden med reformförslag som förespråkade ett återinförande av tillräknelighet som ansvarsförutsättning har därefter lagts fram.⁵⁶ Det senaste i raden av dessa betänkanden, med titeln *Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd*, ska nu närmare undersökas.

Utredarna konstaterar inledningsvis att tre principiella intressen gör sig gällande ifråga om straffrättslig hantering av psykiskt störda lagöverträdare. Det första handlar om att kunna tillgodose *vårdbehov* och det andra om att *straffansvar* utformas på etiskt sätt. Det tredje principiella intresset är *samhällsskydd* mot återfall i allvarlig brottslighet.⁵⁷

Efter översyn av nuvarande straffrättsliga reglering avseende psykiskt störda lagöverträdare finner utredarna ett flertal problem med lagstiftningen och kommer till slutsatsen att det finns starka skäl för en reform. Ett par förslag till förändringar i hanteringen av denna grupp läggs fram för att komma till rätta med problemen. Efter att argument både för och emot förslagen utvärderats kommer utredarna till slutsatsen att övervägande skäl talar för förändringarna.⁵⁸

5.2 Förslag om krav på tillräknelighet för straffansvar

Ett av förslagen som läggs fram är att *tillräknelighet* ska återinföras som straffrättslig ansvarsförutsättning, det vill säga ett ytterligare brottsrekvisit. Tillräknelighetskriteriet föreslås definieras så att en gärning inte ska utgöra brott om den begåtts av en gärningsman som på grund av ett antal exemplifierade intellektuella nedsättningar saknat förmåga att *förstå gärningens innebörd* eller

⁵⁶ SOU 2012:17 s. 505 ff.; se även SOU 1996:185; SOU 2002:3.

⁵⁷ SOU 2012:17 s. 509 ff.

⁵⁸ SOU 2012:17 s. 515.

att *anpassa sitt agerande* efter en sådan förståelse. En gärningsman som uppfyller dessa kriterier skulle därmed frikännas.

Rent praktiskt innebär förslaget att kravet på tillräknelighet ställs upp som ännu ett rekvisit för personligt ansvar i brottsbegreppet och en ytterligare förutsättning för straffrättslig skuld. Prövningen av gärningsmannens ansvarsförmåga genom detta rekvisit ska göras före uppsåtsbedömningen.⁵⁹

Utredarna anger som konstaterats ovan ett flertal argument för att förslaget om ett tillräknelighetskriterium bör antas. Dessa är intressanta ur ideologisk synvinkel och ska därför utvecklas närmare nedan.

5.2.1 Starkare genomslag för skuldprincipen

Avsaknaden av ett tillräknelighetskriterium i gällande rätt konstateras vara problematisk sett till de krav som skuldprincipen ställer upp för att straffansvar ska vara rättfärdigt.

Problematiken består i att psykiskt störda gärningsmän, vilka handlat under psykos eller liknande gravt förvrängd verklighetsuppfattning, i dagsläget hålls straffrättsligt ansvariga förutsatt att uppsåt till gärningen kunnat konstateras.⁶⁰ Straffansvar i dessa fall är enligt utredarnas mening orättfärdigt sett till principernas krav oavsett uppsåt. Detta eftersom skillnaden mellan gärningsmannens vanföreställningar och verkligheten är så stor att gärningen omöjligt kan anses ge uttryck för skuld i den bemärkelse som skuldprincipen kräver. Den som agerat under gravt förvrängd verklighetsuppfattning kan helt enkelt inte sägas ha kunnat rå för sin gärning.⁶¹ Problematiken exemplifieras med situationen att en person till följd av psykos tror att hen befinner sig i krig och i denna villfarelse attackerar en människa.⁶²

Utredarnas argument består kort sagt i att ett krav på tillräknelighet för straffansvar skulle åstadkomma en mer rättfärdig och etiskt försvarbar ansvarsprövning vid brott begånget under psykisk störning. Detta eftersom tillräknelighetskriteriet skulle innebära att skuldprincipens krav fick större genomslag vid ansvarsprövningen så att den gärningsman som saknat förmåga

⁵⁹ SOU 2012:17 s. 41.

⁶⁰ SOU 2012:17 s. 512.

⁶¹ SOU 2012:17 s. 524 f.

⁶² SOU 2012:17 s. 512.

att *förstå gärningens innebörd* eller att *anpassa sitt agerande* därefter skulle undantas från straffansvar redan vid prövningen av tillräknelighetskriteriet.⁶³ Detta skulle råda bot på den nuvarande problematiska diskrepansen mellan skuldprincipen och utfallet av ansvarsprövningen.

5.2.2 Undvikande av intressekonflikter

Utredarna eftersträvar ett mer renodlat straffrättsligt system som minskar risken för intressekonflikter.

Nuvarande reglering anses riskera leda till intressekonflikter och bristande åtskillnad av omständigheter som rör vårdbehovet, skyddsbehovet och straffansvaret. Problemet med nuvarande lagstiftning anses vara att erforderlig vård och behovet av skyddsåtgärder mot risken för fortsatt brottslighet endast kan tillmätas betydelse och tillgodoses under förutsättning av en fällande dom. Det riskerar att leda till intressekonflikter mellan skyddsaspekten och den straffrättsliga ansvarsfrågan, där vårdaspekter och skyddsaspekter kan komma att påverka ansvarsprövningen. Till exempel befaras domarna lockas anse uppsåtsrekvisitet uppfyllt trots tveksamheter i detta avseende för att åstadkomma en fällande dom.⁶⁴ Risken är därmed att personer hålls ansvariga och döms till brottspåföljd trots tveksamheter i skuldfrågan. Detta scenario anses orättfärdigt och rimma illa med skuldprincipens krav. Argumentet för ett tillräknelighetskrav i ansvarsbedömningen finner således sin grund i strävan efter ett mer renodlat straffrättsligt system. Tillräknelighetskriteriet i kombination med fristående åtgärder för att tillgodose eventuella skyddsbehov tros kunna förhindra de etiskt problematiska intressekonflikter som nuvarande lagstiftning riskerar leda till.⁶⁵

5.2.3 Straffrättsliga grundprinciper

Ett tredje tungt vägande skäl för reform av den straffrättsliga lagstiftningen rörande psykiskt störda gärningsmän baseras på straffrättsliga grundprinciper.

Förutsebarhet, likabehandling och proportionalitet framhålls vara för straffrätten grundläggande värden vilka bör genomsyra strafflagstiftningen.

⁶³ SOU 2012:17 s. 519.

⁶⁴ SOU 2012:17 s. 512.

⁶⁵ SOU 2012:17 s. 527 ff.

Proportionalitetsprincipen bör resultera i strängare påföljd desto allvarligare brott som begåtts. Mot denna bakgrund konstateras ytterligare ett problem med nuvarande lagstiftning vara den bristande proportionalitet mellan påföljd och brottets straffvärde som kunnat konstateras i en del fall. Att en gärningsman som begått ett allvarligt vålds- eller sexualbrott och dömts till vård blir utskriven kort därpå anförs som exempel. Risken är att påföljden därmed uppfattas som oproportionerlig i förhållande till brottets allvar och som stötande för det allmänna rättsmedvetandet.

Om proportionalitetsprincipen tillmättes tyngre vikt och påföljdsvalet till större del än idag fick styras av brottets allvarlighet skulle problematiken kunna undvikas. Mot denna bakgrund anser utredarna att de för straffrätten grundläggande principerna om förutsebarhet, proportionalitet och likabehandling bör vara styrande ifråga om straffmätningen såväl som påföljdsvalet och tillmätas större vikt än idag.⁶⁶

5.3 Förslag om särskilda skyddsåtgärder

Utredarna konstaterar att införande av ett krav på tillräknelighet för straffansvar skulle innebära att psykiskt störda lagöverträdare som bedöms vara otillräkneliga och frikänns inte längre skulle tas om hand genom påföljder inom det straffrättsliga systemet. Frågan uppstår därmed hur risken för återfall i brottslighet hos dessa gärningsmän ska hanteras, och om man bör kunna vidta skyddsåtgärder specifikt mot denna risk.

Inledningsvis noteras att frågan är komplicerad, framför allt eftersom utsikterna att kunna förutse återfall i brottslighet är osäkra. I grund och botten konstateras i detta avseende råda en konflikt mellan åtgärder till förmån för samhällets trygghet respektive individens rätt till frihet.⁶⁷

Argumentationen bakom det förslag till särskilda skyddsåtgärder som utredarna presenterar bottnar sammanfattningsvis i en enda principiell ståndpunkt. Denna är av intresse ur ideologisk synvinkel och ska därför behandlas närmare.

⁶⁶ SOU 2012:17 s. 518 f.

⁶⁷ SOU 2012:17 s. 600 ff.

5.3.1 Behovet av samhällsskydd

Eftersom frihetsberövande skyddsåtgärder grundade enbart på riskprognoser för framtida brottslighet är etiskt komplicerade och förenade med osäkerhet anses dess berättigande ytterst grundas på en intresseavvägning. På ena sidan finns samhällsmedborgarnas rätt till trygghet och att slippa bli utsatta för våld, på den andra finns den enskildes rätt till frihet.

Efter överväganden kommer utredarna till slutsatsen att det är omöjligt att avvara åtgärder syftande till samhällsskydd mot framtida brottslighet om ett tillräknelighetskriterium införs.⁶⁸ Deras slutsats blir att riskhantering av psykiskt störda gärningsmän, som på grund av sitt tillstånd begått allvarliga gärningar och kan befaras begå ytterligare sådana, måste möjliggöras. Detta eftersom man anser intresset av att skydda samhället från risken för framtida allvarliga våldsgärningar väga tyngre än individens rätt till frihet.⁶⁹

Utredarna lägger mot bakgrund av argumentationen ovan fram ett förslag om *särskilda skyddsåtgärder*, syftande enbart till att förhindra att psykiskt störda gärningsmän på nytt begår allvarliga brott. Det ska således enbart vara gärningsmän som lider av psykisk störning, de *otillräkneliga*, och som dessutom anses utgöra ett hot mot andra människors trygghet som kommer ifråga för särskilda skyddsåtgärder. Åtgärderna ska visserligen vara knutna till den lagstridiga gärning som begåtts, men ska i övrigt vara fristående från det straffrättsliga systemet och därför finnas i en separat lagstiftning.⁷⁰

⁶⁸ SOU 2012:17 s. 607 f.

⁶⁹ SOU 2012:17 s. 605 f.

⁷⁰ SOU 2012:17 s. 43.

6 Analys och slutsatser

6.1 Skolornas påverkan på svensk strafflagstiftning

Inledningsvis kan konstateras att flera straffrättsvetenskapliga skolor med mycket olikartade ideologiska synsätt har påverkat utformningen av ansvarskriterierna och påföljdsregleringen under det studerade tidsspannet, dock under skilda perioder. Konsekvensen för de psykiskt störda lagöverträdarna blev härmed att deras straffrättsliga ställning kom att förändras drastiskt.

Vid en jämförelse av strafflagens och brottsbalkens respektive utformning framgår att ett ideologiskt skifte ifråga om syn på straffansvar och brottspåföljder skett mellan de två lagstiftningarnas tillkomst. Detta skifte framstår ytterst vara en konsekvens av att nya grenar inom straffrättsvetenskapen kom att utvecklas i Europa, spridas till Sverige och utmana rådande straffrättsliga ideologi.

6.1.1 1864 års strafflag

Synen på ansvarsförutsättningarna och de straffrättsliga reaktionerna under 1800-talet bar en tydlig prägel av den klassiska skolans ideologi.⁷¹ Dess påverkan på strafflagstiftningen syns i det faktum att lagkommittén valde en straffrättslig modell där tillräknelighetskriteriet fick utgöra en skiljelinje ifråga om straffansvaret. Den starka påverkan som den klassiska skolans människosyn och teori om moraliskt ansvar hade på lagstiftningsarbetet under denna tidsperiod manifesterades slutligen genom utformningen av 1864 års strafflag.

Synen på straffet som ett uttryck för skuld och syftande till vedergällning utgjorde ett principiellt viktigt skäl för att undanta de psykiskt störda gärningsmännen ifrån straffansvar inom den klassiska skolan, vilket påverkade strafflagens utformning. Skolans sätt att definiera ansvaret moraliskt innebar att de som ansågs *otillräkneliga* under strafflagens bestämmelser förklarades fria från både ansvar och straff.

⁷¹ Se kapitel 3.2 och 4.1

6.1.2 1962 års brottsbalk

De psykiskt störda lagöverträdarnas straffrättsliga ställning förändrades drastiskt vid antagandet av brottsbalken eftersom de därmed inte längre särbehandlades i ansvarshänseende.

Den radikalt förändrade syn på straffansvar och påföljdsreglering som präglade reformarbetet under 1900-talet kan till stora delar tillskrivas Kinbergs, Thyrens och Schlyters arbete. De var i sin tur starkt influerade av den positiva och sociologiska skolans idéer vilka därmed kom att prägla det lagförslag som slutligen ersatte 1864 års strafflag.⁷² Skolornas tilltro till ett socialt definierat ansvarsbegrepp, individualprevention och samhällsskydd var därmed starka påverkansfaktorer bakom utformningen av straffansvar och påföljdsreglering i brottsbalken. Antagandet av brottsbalken år 1962 markerade att den klassiska skolan och dess idéer ersatts av de positiva och sociologiska skolornas.

6.1.3 Sammanfattande slutsatser

De faktorer jag anser varit avgörande för skillnaderna i utformningen av straffansvar och påföljdsreglering i strafflagen respektive brottsbalken är dels hur ansvaret definierats, dels vilka motiven för straffrättsliga reaktioner ansetts vara. Det *straffrättsliga ansvaret* kan definieras som *moraliskt* eller *socialt*. Påföljderna kan anses syfta till *vedergällning* och *skuldbeläggande* eller *samhällsskydd* och *individualprevention*. Slutsatsen blir att de straffrättsvetenskapliga skolornas olikartade uppfattningar och starka påverkan i dessa avseenden till stor del kan förklara skillnaderna i utformning av straffansvar och påföljdsreglering mellan de respektive lagarna.

6.2 Synen på ansvar, påföljd och psykisk störning idag

Avseende uppsatsens andra frågeställning anser jag argumenten och resonemangen bakom de förslag som presenteras i SOU 2012:17 ge viktig vägledning. Analysen kommer därför att utgå från de argument bakom dessa som presenterats i kapitel fyra och fokusera på vad utredarnas resonemang avslöjar om vilka av skolornas idéer som präglar den nutida synen på straffansvar och påföljd vid psykisk störning.

⁷² Se kapitel 3.3 och 4.2

6.2.1 Förslaget om ett krav på tillräknelighet för straffansvar

Utredarna strävar efter att *skuldprincipen* ska få större genomslag vid prövningen av psykiskt störda gärningsmäns straffansvar och anförs som argument för införande av tillräknelighetskriteriet. I argumentationen ges uttryck för en ståndpunkt som är av intresse för uppsatsens andra frågeställning. Man hävdar att en ökad betoning på skuldprincipens krav i ansvarsprövningen skulle innebära en *mer etiskt försvarbar* och *rättfärdig* straffrättslig ansvarsprövning av psykiskt störda lagöverträdare än idag. Vidmakthållande av skuldprincipen som argument för ett tillräknelighetskriterium bottnar alltså i åsikten att åläggande av straffansvar utan skuld är orättfärdigt och oetiskt. Resonemanget avslöjar således en syn på straffansvar som präglas av den klassiska skolans idéer.

Argumentationen innehåller ett par ställningstaganden som särskilt belyser hur idéerna och förslaget präglas av den klassiska skolans synsätt. Skuldprincipen betonas nämligen ytterst grunda sig i vad som bör krävas för *moraliskt* såväl som *juridiskt ansvar*. Vidare uttrycks ståndpunkten att straffansvar i grund och botten alltid borde kräva moraliskt ansvar.⁷³ Sistnämnda uttalande visar på att straffansvar idag anses vara moraliskt betingat snarare än socialt, och därmed präglas av den klassiska skolan.

Betoningen av skuldprincipens betydelse för ett rättfärdigt straffansvar leder sammanfattningsvis till slutsatsen att synen på psykiskt störda lagöverträdare i ansvarshänseende idag präglas av en återgång från den positiva skolans till den klassiska skolans idéer.

Nuvarande strafflagstiftning anses även problematisk eftersom den riskerar leda till *intressekonflikter* genom att vårdaspekter och skyddsaspekter påverkar ansvarsprövningen. Utredarna eftersträvar ett mer renodlat straffrättsligt reaktionssystem, som tydligare åtskiljer omständigheter kring vårdbehov och skyddsbehov ifrån straffansvar. Tillräknelighetskriteriet tros kunna åstadkomma detta. Åsikten att sammanblandning av olika principiella intressen i ansvarsfrågan är problematisk betyder att man anser straffansvar grundat på vårdbehov och skyddsbehov vara oetiskt. Att så anses vara fallet bekräftar både tolkningen av föregående argument och ger ytterligare stöd för slutsatsen att vi idag är på väg bort ifrån den positiva skolans idéer, där straffrättsliga

⁷³ Se SOU 2012:17 s. 523. samt kapitel 3.2

ingripanden motiverades just av vårdbehov och skyddsbehov medan frågor om ansvar och skuld ansågs mindre viktiga.⁷⁴

Utredarna synes dela den klassiska skolans uppfattning om att straffansvar enbart bör grundas på omständigheter kring *gärningen* och förekomsten av *skuld*. Enligt min mening är därför argumentet om vikten av åtskillnad mellan de olika principiella intressena ytterligare ett tecken på att den klassiska skolans idéer präglar den nutida synen på straffansvar.

Att utfallet av nuvarande lagstiftning ifråga om påföljdsval konstaterats stå i bristande överensstämmelse med *principerna om proportionalitet och likabehandling* anser utredarna vara problematiskt och utgöra ytterligare ett skäl för reform av lagstiftningen. Åsikten om att principerna bör vara styrande för straffrättsliga reaktioner är som bekant central inom den klassiska skolan. Utredarnas resonemang ger därmed i detta avseende ytterligare stöd för att synen på påföljdsval och straffmätning idag präglas av den klassiska skolans ideologi.

6.2.2 Förslaget om särskilda skyddsåtgärder

Skyddsåtgärdernas berättigande konstateras bero på utfallet av en intresseavvägning mellan samhällets behov av trygghet respektive individens rätt till frihet. Utredarnas åsikt ifråga om dess utfall är därför intressant ur ideologisk synvinkel. Man kommer till slutsatsen att särskilda skyddsåtgärder är berättigade eftersom man anser intresset av samhällsskydd från risken för allvarliga våldsbrott väga tyngre än individens rätt till frihet. Denna ståndpunkt ligger till skillnad från resonemangen ovan klart i linje med den positiva skolans synsätt, där samhällsskyddet som bekant anses vara ett överordnat intresse i alla straffrättsliga frågor. Härmed kommer jag till slutsatsen att detta förslag präglas av den positiva skolans idéer. Det visar på att synen på påföljdsregleringen för psykiskt störda lagöverträdare idag fortsatt bär spår av denna skolas ideologi.

6.2.3 Sammanfattande slutsatser

Några avslutande kommentarer kring förslagen i SOU 2012:17 sedda i ett rättshistoriskt sammanhang ska nu presenteras.

⁷⁴ Se kapitel 3.3

Genom att lyfta blicken och betrakta resonemangen i betänkandet ur det historiska och ideologiska perspektiv på den svenska strafflagstiftningen som uppsatsens föregående kapitel bidragit med kan ett par slutsatser dras kring vilka av de straffrättsvetenskapliga skolornas idéer som präglar synen på ansvar och påföljd för psykiskt störda gärningsmän idag.

Uppdraget att göra en översyn av strafflagstiftningen rörande psykiskt störda gärningsmän kom som bekant till mot bakgrund av den kritik som riktats mot nuvarande straffrättsliga hantering av psykiskt störda lagöverträdare. Denna kritik är som framgått av förslagen till förändring övervägande av ideologisk natur och säger oss därför något om att synen på ansvar och påföljd vid psykisk störning idag är en annan än den som var rådande vid brottsbalkens tillkomst.

Jag konstaterade i analysen av den första frågeställningen att ett ideologiskt skifte skett mellan tillkomsten av strafflagen och brottsbalken. Mot bakgrund av slutsatserna i detta kapitel tycker jag mig kunna konstatera att förslagen i SOU 2012:17 ger stöd för slutsatsen att ytterligare ett skifte skett mellan brottsbalkens tillkomst och dagens datum. Detta eftersom förslaget om återinförande av ett tillräknelighetskriterium ger uttryck för att man idag gått ifrån den positiva skolans syn på straffansvar vid psykisk störning och istället präglas av en återgång till den klassiska skolans idéer i detta avseende.

Förslaget om särskilda skyddsåtgärder visar emellertid på att den positiva skolans betoning av samhällsskydd som överordnat straffrättsligt intresse fortfarande anses vara så viktigt att det motiverar åtgärder enbart syftande till att tillgodose detta.

Sammanfattningsvis blir slutsatsen att utredarnas betoning av både *samhällsskyddsaspekten* och behovet av en *etisk och rättfärdig ansvarsprövning* så som principiella intressen, styrande för all straffrättslig lagstiftning avseende psykiskt störda lagöverträdare, ger uttryck för att synen på ansvar och påföljd idag präglas av idéer från både den klassiska och den positiva skolan.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Propositioner

Prop. 2007/08:97 *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare*

Statens offentliga utredningar

SOU 1996:185 *Straffansvarets gränser*

SOU 2002:3 *Psykisk störning, brott och ansvar*

SOU 2012:17 *Psykiatri och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd*

Litteratur

Asp, Petter, Ulväng, Magnus och Jareborg, Nils: *Kriminalrättens grunder*, 2., omarb. uppl., Iustus, Uppsala, 2013

Häthén, Christian: *Stat och straff: rättshistoriska perspektiv*, 2., [uppdaterade] uppl., Studentlitteratur, Lund, 2014

Häthén, Christian: *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik: de europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning 1906-1931 : tre studier*, Lund Univ. Press, Diss. Lund : Univ., Lund, 1990

Jareborg, Nils och Zila, Josef: *Straffrättens påföljdslära*, 4., [bearb. och uppdaterade] uppl., Norstedts juridik, Stockholm, 2014

Kinberg, Olof: *Aktuella kriminalitetsproblem i psykologisk belysning*, Natur och kultur, Stockholm, 1930

Kleineman, Jan: "Rättsdogmatisk metod". I: *Juridisk metodlära*, Korling, Fredric och Zamboni, Mauro (red.), 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2013

Levander, Sten: "Rättspsykiatriska nyckelbegrepp och deras historia". I: *Svensk rättspsykiatri: psykisk störning, brott och påföljd*, Lidberg, Lars och Wiklund, Nils (red.), 2., [omarb.] uppl., Studentlitteratur, Lund, 2004

Lidberg, Lars & Wiklund, Nils (red.): *Svensk rättspsykiatri: psykisk störning, brott och påföljd*, 2., [omarb.] uppl., Studentlitteratur, Lund, 2004

Qvarsell, Roger: *Utan vett och vilja: om synen på brottslighet och sinnessjukdom*, Carlsson, Stockholm, 1993

Radovic, Susanna och Anckarsäter, Henrik (red.): *Tillräknelighet*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2009

Sarnecki, Jerzy: *Brottsligheten och samhället*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2010

Svennerlind, Christer: "Tillräknelighet i svensk rätt". I: *Tillräknelighet*, Radovic, Susanna och Anckarsäter, Henrik (red.), , 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2009